

K. Amanow, W. Afonin

**Gözi görmeyän we çala görýän
başlangyç synp okuwçylaryna
giňişlikde ugur kesgitlemegi öwretmek**

Saglygy dikeldiş okuw-terbiýeçilik toplumlary
üçin usuly gollanma

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2018

UOK 376:32

A 58

Amanow K., Afonin W.

A 58 Gözi görmeýän we çala görýän başlangyç synp okuwçylaryna giňişlikde ugur kesgitlemegi öwretmek. Saglygy dikeldiş okuw-terbiýeçilik toplumlary üçin usuly gollanma – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.

Usuly gollanmada ýerleşdirilen okuw maksatnamasynda we usuly tekliplerde gözi görmeýän we çala görýän başlangyç (I-IV) synp okuwçylaryna giňişlikde ugur kesgitlemegi öwretmek üçin zerur bolan esasy bilimler berlendir.

TDKP № 139, 2018

KBK 74.3

© K. Amanow, W. Afonin, 2018.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

145.0 x 215.0 mm

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

*– Sagdyn, bilimli, sowatly ýaşlar
biziň röwşen geljegimiziň girewidir.*

GIRIŞ

Hormatly Prezidentimiziň parasatly ýolbaşçylygynda Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe bilim ulgamyny has-da kämilleşdirmek, bilim edaralarynda bilimiň berlişini dünýä derejesine laýyklykda ýola goýmak, döwrebap okuw kitaplaryny we gollanmalaryny neşir etmek, iň täze tehnologiýalary, okuw-tehniki enjamlary bilim ulgamyna ornaşdyrmak boýunça netijeli işler alnyp barylýar.

Ýöriteleşdirilen mekdepleriň başlangyç synplarynda okaýan görüş kemçilikleri bar bolan okuwçylara giňişlikde ugur kesgitlemegi öwretmek wajyp wezipeleriň biri bolup durýar. Watanymyzyň medeni we maddy-tehniki kuwwatlylygyny ösdürmäge işjeň gatnaşyp biler ýaly, bu mekdebiň uçurymlary köpçülik ýerlerinde özüni alyp barmagyň kadalaryny ymykly öwrenip, özbaşdak ýaşaýşa gowy taýýarlykly bolmalydyrlar. Şu günki şertlerde gözi görmeýän adamyň il hataryna goşulmagy onuň hyzmat ediş edaralarynda, iş ýerlerinde, şäheriň köçelerinde, köpçülik ýerlerinde özbaşdak ugur tapmagy, gözi görýän adamlar bilen gatnaşykda bolmagy, durmuşyň dürli şertlerinde özüni dogry alyp barmagy bilen baglanyşyklydyr.

Dürli ýaşdaky görüş kemçiligi bolan adamlaryň ýaşaaýyş-durmuşynyň we ösüşiniň barlagy geçirilende, olaryň ugur tapmakda özbaşdak hereket etmek tejribeleriniň we sensoriki duýgularynyň pesdigi, beýle adamlaryň ulgamlaryň okuwa mätäçdigi ýüze çykaryldy.

Täze okuw meýilnamasynda başlangyç synplar üçin giňişlikde ugur kesgitlemek boýunça hepdede 1 okuw sagady göz önünde tutulýar.

Saglygy dikeldiş okuw-terbiýeçilik toplumynyň Gözi görmeýän we çala görýän mekdep ýaşly çagalar bölüminde ugrukdyryjy-düzediş okuwlaryny kadaly ýola goýmak üçin, mekdepde usuly geňeş (işçi topar) döredilýär. Onuň düzümine ugrukdyryjy-düzediş dersinden okadýan tiflopedagog, ýokary derejeli mugallymlar, mekdebiň göz lukmany hem-de logoped girýär. Oňa mekdebiň defektolog mugallymy ýolbaşçylyk edýär. Usuly geňeş (işçi topar) bir okuw ýyly üçin taýýarlanan meýilnama esasynda işleýär.

Görüş kemçiligi bolan adamyň giňişlikde ugur kesgitlemegi onuň öz daş--töweregindäki zatlary, bu zatlaryň giňişlikde ýerleşiş aýratynlyklaryny göz önüne getirmegi we muňa doly aň ýetirmek ukyby bilen baglydyr.

Elbetde, görýän adam üçin giňişlikde ugur kesgitlemek kyn zat däl. Onuň görüş ukyby

munuň üçin gerek bolan ähli şertleri özünde jemleýär. Ol giňişlikde ugur kesgitlemek üçin aň-düşünjesini däl-de, eýsem, diňe durmuşda gazanan tejribelerini, şertli reflekslerini ulanmak bilen çäklenip biler.

Görüş kemçiligi bolan adamyň giňişlikde ugur kesgitleýşi görýän adamyňky bilen deňeşdireniňde başgaça bolýar. Onuň üçin giňişlikde ugur kesgitlemek kynçylyklar bilen bagly bir psihiki prosesdir. Bu proses şertli refleksleri ulanmak bilen bir hatarda, aň-düşünje derňewleriniň netijelerini hem ulanmagy talap edýär. Mysal hökmünde bolan bir wakany göz öňüne getireliň. Gözi görmeýän adam ýyllaryň dowamynda şol bir ugur boýunça işe gatnaýar. Ol her gezek iş ýeriniň garşysynda duran zibil gaplaryndan gelyän özboluşly yslary duýan badyna, baş-alty ädimden saga öwrülýär we iş ýerine barýar. Günleriň birinde ol bu özboluşly yslary duýman, saga öwürülmeli ýerinden ep-esli geçip gidýär. Ol garşydan gelyän ýolagçydan öz iş ýeriniň salgysyny sorapýar we zibil gaplarynyň iki gün mundan öň, ýagny şenbe

güni aýrylandygyny, olaryň ýeriniň arassalanandygyny, bu sebäpden hem artykmaç ýoly geçmeli bolandygyny eşidip, hem gynanýar, hem begenýär. Artykmaç ýol geçeniňe gynansaň gynanarsyň, emma arassaçylyga, özboluşly zibil yslarynyň ýokdugyna neneň begenmejek.

Giňişlikde ugur kesgitlemek üçin bir zatlara (belliklere/çelgilere/oriýentirlere) mätäçlik görüş kemçiligi bolan adamy görýän adamdan tapawutly edýän aýratynlyklaryň biridir. Käbir zatlar olara ugurlaryny kesgitlemäge kömek edýän bellik (çelgi/oriýentir) bolup hyzmat edýär. Gözi görmeýän adamlar bu bellikleriň (çelgileriň/oriýentirleriň) kömegi bilen özüniň ýaşaýan ýeriniň aýratynlyklaryna aň ýetirip, gitmeli ugruny kesgitlep bilýär. Mysal üçin, aýagyň ýoldüşege (asfalta) degmegi, ulag gatnaw ýoluna ýetilendigini, gyra plitalar (bordýurlar) ýoluň gyrasyna gelendigini, öý haýwanlarynyň sesleri – ýaşaýyş ýerine, gülleriň ysy – seýilgählere, otlularyň sesi – demir ýola, demir ýol menzi-

line, otly bilen baglanyşykly kärhanalara ýetlendigini aňladýar.

Bu zatlary eşitmegi, duýmagy, syzmagy öwretmek gözi görmeýän we çala görýän başlangyç synp okuwçylarynyň ugur kesgitleme ukyplaryny, endiklerini we başarnyklaryny kemala getirmäge we ösdürmäge uly gołtgy berer. Beýan edilen ukyplary, endikleri hem başarnyklary gözi görmeýän we çala görýän çagalarda kemala getirmek hem-de ösdürmek olar bilen işleşýän her bir pedagogyň borjudyr. Bu sebäpli pedagoglar gözi görmeýänleriň psihologik aýratynlyklaryny gowy öwrenmelidirler we bilmelidirler.

Gözi görmeýän we çala görýän çaganyň ugurlary öwrenmegini gazanmagyň esasy şertleriniň biri hem onuň meýilleşdirilen ugurlary özbaşdak ýöräp geçmeginden ybaratdyr. Göz önünde tutulýan ugurlaryň dilden düşündirilmegi kanagatlanarly netije bermeyär. Şunda ugurlary kesgitlemegi öwretmek üçin çagalar bilen aşakda beýan edilýän 4 tapgyr görkezilen yzygiderlikde geçilmelidir:

1. Esasy ugurlar we olaryň aýratynlyklary baradaky meýilnamany öwretmek;

2. Mugallymyň gözegçiliginde hem-de ýolbaşçylygynda ugurlary geçmek;

3. Mugallymyň gözegçiliginde ugurlary özbaşdak özleşdirmek we amal etmek;

4. Nätanyş ugry özbaşdak geçmek we bu döwürde sezewar bolnan kynçylyklar, goýberilen ýalňyşlyklar, olary düzetmegiň ýollary barada giňişleýin maglumat bermek.

Gözi görmeýän we çala görýän çaga üçin niýetlenen özbaşdak işler we görkez-meler beýan edilen şertlere laýyklykda meýilleşdirilmelidir. Sebäbi uly giňişliklerde gözi görmeýän we çala görýän çagalaryň ugur kesgitlemeginde kynçylyklaryň, uly ýa-da kiçi päsgelçilikleriň, hatda howply ýagdaýlaryň duş gelmegi mümkin.

Degişli işlerde mugallym, ilkinji nobatda, okuwçynyň berlen işe aýdyň düşünendigine göz ýetirmeli, soňra onuň bu işi ýerine ýetirişini seljermeli. Şeýle hem ol okuwçynyň berlen işiň tehniki düzgünlerine düşünendigine we

olaryň berjaý edilişini öwrenendigine, ýagny berlen işiň okuwçy üçin güýçýeterlidigine we howpsuzdygyna göz ýetirmelidir.

Ugur kesgitlemekdäki şertleriň ýene-de biri okuwçynyň şahsy aýratynlyklaryny: onuň ýaşyny, görüş nogsanlygynyň ýüze çykan wagtyny we bu nogsanlygyň artyşyny ýa-da düzelişini, çaganyň görüş derejesini, onda gözi görmeýänlige ýa-da göze has uly zeper ýetmegine getirip biläýjek näsazlygyň bardygyny anyklamakdan we olary hasaba almakdan ybaratdyr.

Gözi görmeýän we çala görýän çaga mekdebiň otaglarynda ýöremegi öwrenenden soňra, köçede ýöremek boýunça türgenleşige başlamazdan ozal, okuwçynyň ýany bilen gidýän mugallym mekdebiň çäginde çykylanda, oňa duş gelýän dürli sesleriň manysyny düşündirmäge, howpsuz zolagyň araçäginiň alamatlaryny ulanmagy öwretmäge borçludyr.

Mekdep işgärleriniň ählisi okuwçylaryň howpsuzlygy barada alada etmelidirler. Olar mekdepde, okuw otagynda gözi gör-

meýän we çala görýän çagalaryň bolýan beýleki ýerlerinde päsgelçilikleriň bolmazlygyna, ýagny şkaflaryň gapylarynyň açyk galmazlygyna, otagyň ortasynda açylyp goýlan tekjeleriň, esasan hem, şikes ýetirip biläýjek ýarym açyk gapylaryň bolmazlygyna berk gözegçilik etmelidirler. Çagalara howpsuzlyk düzgünlerini berjaý etmekligi öwretmelidir.

Gözi görmeýän we çala görýän çagalar, köplenç, mejbury ýagdaýda has aşak egilen mahaly agyra, ynja sezewar bolýarlar, şikes alýarlar. Ýere düşen haýsydyr bir zady almak ýa-da aýakgabyňyň bagjyklaryny daňmak üçin aşak gaty çalt egilende, olar öz önünde nämäniň, haýsy zadyň bardygyny bilmeýärler we şol zada ýüzüni urup bilerler. Stoluň gyrasy, oturgyjyň arkasy, çala açyk goýlan gapylaryň gyralary, däliziň ugrunda açyk galdyrylan penjireler gaty urgynyň alynmagyna sebäp bolup bilýär. Şu sebäpli gözi görmeýän we çala görýän çagalara sezewar bolup bilnäýjek zeperlerden, şikeslerden goranmagyň ýollary öwredilmelidir. My-

sal üçin, barýan ýa-da duran ýeriniň howpsuzdygyna, päsgelçilikleriň ýokdugyna doly ynamy bolmadyk ýagdaýynda, öňe egilende eliniň aýasyny päsgelçilige garşy, arka tarapyňy ýüzüniň öňüne tutmalydyklary olara hökman öwredilmelidir.

Çagalara nätanyş ýa-da gowy tanyş bolmadyk, esasan-da, diwarlarynda öňe çykyp duran zatlary bar bolan ýerlerde ýuwaş ýöremelidigi hem-de ähli howpsuzlyk düzgünlerini berjaý etmelidigi öwredilmelidir. Mysal üçin, beýan edilen ýerlerde olar öz howpsuzlygyny goramak üçin elindäki bukjany, ýantorbany, turba şeklinde togalanan kagyzy, ýarym açyk eplenýän hasasyny biraz öňe tutup ulanmalydyrlar. Päsgelçilikleri bolmadyk mekdep dälizleriniň ugrunda bolsa, bu çagalar hiç hili seresaplylyk çäresini görmezden, adaty ädimler bilen ýöräp bilerler. Beýle ýagdaýda mekdepdäki işgärleriň (mugallymlardyr terbiýeçileriň, hyzmat edýän işgärleriň) ählisi gözi görmeýän we çala görýän okuwçy özlerine ýakynlaşanda

dürli ýollar bilen oňa duýdurýş bermelidir. Bu hökman özleşdirilmeli wajyp endikdir.

Kiçi ýaşlarda görmekden mahrum bolan ýa-da çala görýän çagalaryň hereketleri biraz haýal hem-de gowşak bolýar. Olara goltgy bermek we barjak ýerlerine ugrukdyrmak kyn bolýar. Beýle çagalar bilen türgenleşik maşklaryny geçirmek örän peýdalydyr. Munuň üçin mugallym gözi görmeýän we çala görýän çaga bilen ýoluň biraz ýerini geçmeli, howpuň yokdugyny düşündirmeli, soňra mugallym oňa çalt we haýal ýöreyän aýak seslerini yzarlamağa, üns bermegi şol ýoly özbaşdak, her tarapa birnäçe gezek çaltrak ýöräp geçmegi teklipl etmeli. Şeýlelikde, gözi görmeýän we çala görýän çaganyň diňe ýöremek däl, elini ynamly, aýaklaryny erkin hereket etdirmek endikleri hem ösdürilýär. Munuň gözi görmeýän we çala görýän adamlarda giňden ýaýran küýküligiň (bükürligiň) önüni almakda uly ähmiýete eýedir.

Bu babatda taýýarlanan gollanmadan Saglygy dikeldiş okuw-terbiýeçilik toplum-

larynyň Gözi görmeýän we çala görýän mekdep ýaşly çagalar bölümlerinde işleýän mugallymlar we terbiýeçiler peýdalanyp bilerler.

Okuwçylaryň öwrenilen zatlary özbaşdak özleşdirmegi, amal etmegi tiflopedagogikanyň umumy we esasy ýörelgeleriniň biridir.

Gözi görmeýän we çala görýän başlangyç synp okuwçylaryna giňişlikde ugur kesgitlemegi öwretmegiň okuw maksatnamasy

Düşündiriş haty

Görüş kemçiligi bolan mekdep okuwçylarynda giňişlik baradaky düşüňjeleri we tejribeleri kemala getirmek – olary özbaşdak ugur kesgitlemäniň we geljekki durmuşa taýýarlamak işiniň wajyp meselesi hasap edilýär.

Görüş kemçiligi bolan adamyň öz öýünde, köçede, köpçülik ýerlerinde özbaşdak ugur kesgitlemek ukyby, onuň durnuklylyk, dür-

li şertlere uýgunlaşma, il hataryna goşulma başarnygyny görkezýär.

Gözi görmeyän we çala görýän mekdep okuwçylary giňişlikde ugur kesgitlemekde kynçylyk çekýärler. Munuň sebäbi bu çagalarda giňişlik gözyetimleri, düşüňjeleri we onuň bilen bagly duýgular barada maglumatlaryň ýeterlikli däldigi ýa-da asla ýokdugy bilen düşündirilýär.

Görüş nogsanlygy bolan mekdep okuwçylarynyň giňişlikde ugur kesgitlemekde çekýän kynçylygyny ýeňip geçmek we düzediş girizmek birbada we gysga wagtyň içinde başartmaýar, çünki munuň özi ýörite düzediş işlerini yzygiderli geçirmegi talap edýär.

Okuwçylara ugur kesgitlemegi öwretmek üçin daş-töweregindäki zatlary, olaryň görnüşlerini we biri-birine bolan gatnaşygyny kabul etme ukypalaryny kemala getirmeli we ösdürmeli.

Okuwçylaryň daş-töwerek baradaky düşüňjeleri duýgurlyk bilen kabul etmek, olary derňemek we dogry many çykarmak ukypalaryny kemala getirmek we ösdürmek ugur

kesgitlemegi öwretmegiň esasy wezipeleriniň biri bolup durýar.

Çagalaryň daş-töwerek baradaky düşüňjelerini kemala getirmekde we ösdürmekde zatlaryň giňişlikde ýerleşişiniň çyzgysyny ulanyp, tejribe işlerini geçirmek uly ähmiýete eýedir.

Olaryň giňişligiň alamatlary, bu alamatlaryň arasyndaky baglanyşyk baradaky bilimini artdyrmak işi pedagogyň ýolbaşçylygyn-da enjamlaryň, predmetleriň biri-birine we çagalara görä, nähili ýerleşýändigini gürrüň bermek, düşündirmek usullary arkaly amala aşyrylýar.

Pedagog çagalara iş tejribelerini diňe görkezme esbaplaryny ulanmak arkaly däl-de, eýsem, gürrüňdeşlik geçirmek esasynda hem öwredip biler.

Çagalaryň ugur kesgitlemek we beýleki iş tejribeleri boýunça alan bilimleriniň derejesini wagtal-wagtal barlamaly we şol işleriň ýerine ýetirilişini yzygiderli gözegçilikde saklamaly.

Okuwyň esasy maksady we wezipeleri

Gözi görmeýän we çala görýän okuwçylaryň özbaşdak ugur tapmaga, giňişlik gorkusyny ýeňip geçmäge bolan höwesini, olaryň özüne we öz güýçlerine bolan ynamlaryny kemala getirmek we ösdürmek;

Olara kiçi giňişliklerde (iş ýerinde, stoluň, depderiň, kitabyň başynda we ş. m.) ugur kesgitlemegiň usullaryny we ugurlaryny öwretmek;

Okuwçylaryň ýapyk we açyk giňişlikler baradaky düşüňjelerini, beýle giňişliklerde özbaşdak ugur kesgitlemek üçin gerek bolan eşidiş, syzyş endiklerini, başarnyklaryny kemala getirmek hem-de ösdürmek;

Gözi görmeýän we çala görýän başlangyç synp okuwçylaryna görýän deň-duşlary ýa-da ulular bilen bilelikde ugur kesgitlemegi öwretmek;

Olary taýak, hasa, lokatorlar, ses maýaklary ýaly goşmaça enjamlaryň kömegi bilen ugur tapmak tärleri we usullary bilen tanyşdyrmak.

Ýöriteleşdirilen kursuň önünde goýlan maksatlaryna ýetmek we wezipelerini durmuşa geçirmek işi maksatnamanyň mazmunyny kesgitlemäge toplumlaýyn çemeleşmegi talap edýär.

Uly ýaşly gözi görmeýän we çala görýän adamlaryň arasynda geçirilen tiflopedagogik we tiflopsihologik barlaglaryň, olaryň işe ukyplylygyny dikeltmek boýunça geçirilýän tejribe iş çäreleriniň netijesinde, daşky gurşawda ugur kesgitlemegi özleşdirmegiň şu aşakdaky şertleri ýüze çykaryldy:

- abat galan analizatorlaryň daşky gurşawdaky zatlaryň alamatlaryny we aýratynlyklaryny kabul etmäge taýýar bolmagy;

- zatlar we giňişlikler baradaky göz önüne getirmeleriň gerekli mukdarda jemlenmegi;

- daş-töweregindäki zatlary kesgitlemekde we derňemekde gözi görmeýän adamlaryň dogry durmak hem-de ýöremek endiginiň kemala gelen bolmagy;

- gözi görmeýänleriň giňişlik gorkusyny ýeňip geçmekleri we olaryň ugur kesgitlemek işi bilen gyzyklanmagy.

Kursuň esasy maksatlaryna we wezipelerine laýyklykda şu maksatnama aşakdaky 7 sany bölümi öz içine alýar: «Abat galan analizatorlaryň – daşky gurşawdaky zatlaryň alamatlaryny we aýratynlyklaryny kabul edişini ösdürmek», «Daş-töweregimizdäki zatlar baradaky aň-düşünjeleri kemala getirmek», «Kiçi giňişliklerde ugur kesgitlemek», «Ýapyk we açyk giňişliklerde ugur kesgitlemegi öwretmek we topografik düşüňjeleri kemala getirmek», «Zatlar öwrenilende we ugur kesgitlenende, dogry durmak, dogry üm hem-de el hereketlerini ýerine ýetirmek endiklerini kemala getirmek», «Görýän adamlar bilen bilelikde ugur kesgitlemek», «Hasa bilen giňişlikde ugur kesgitlemegiň usullaryny öwretmek».

Gözi görmeýän we çala görýän mekdep ýaşly çagalar bölüminiň başlangyç synplarynda okaýan okuwçylara ugur kesgitlemegi öwretmek boýunça okuw maksatnamasy ünsüňi jemlemek ýörelgesine laýyklykda, soňraky her bir synp üçin okuw möçberiniň ulaldylmagy we mazmunynyň çuňlaşdyrylmagy göz önünde

tutulyp taýýarlanyldy. Synplarda maksatnamanyň bölümleri boýunça okuw sagatlarynyň berlişi birmeňzeş däl. Birinji we ikinji synplarda okuwda abat galan analizatorlaryň kömegi bilen daşky gurşawyň kabul edilişine köpräk üns berilýär. Giňişlik baradaky düşüňjeleri kemala getirmek we ösdürmek «karta–ýol» tärine görä amala aşyrylýar. Okuwyň soňraky tapgyrlarynda uly we erkin giňişliklerde «karta–añediş» topografik düşüňjesi esasynda, tejribeleriň kemala gelşini öwretmeklige uly üns berilýär. Giňişlikde ugur kesgitlemegi öwretmek boýunça mugallymlaryň okuwçylar topary bilen geçirýän düzediş sapagy bilim berme işiniň esasy guramaçylyk görnüşi bolup durýar. Ýöne gözi görmeýän we çala görýän çagalaryň maksatnama materiallaryny özleşdirmegi olaryň umumy bilim berýän sapaklarda we okuwdan daşary çärelerde kemala getirilen başarnyklaryny, endiklerini berkitmegi talap edýär.

Ýörite düzediş sapaklary bilen umumy okuw sapaklary baglanyşykly bolýar, çünki matematika, tebigaty öwreniş, şekillendiriş

sungaty we beýleki sapaklarda giňişlikde ugur kesgitlemek boýunça başarnyklaryny we endiklerini kemala getirmek göz önünde tutulýar. Bu sebäpli hem başlangyç synlarda giňişlikde ugur kesgitlemegi öwretmek tutuş okuw-terbiýeçilik işiniň çarçuwasynda mugallymlaryň hem-de terbiýeçileriň işleri utgaşdyrylyp amala aşyrylsa netijeli bolýar.

Gözi görmeýän we çala görýän mekdep ýaşly çagalaryň düzümi birmeňzeş däldir. Ol görüş bozulmalarynyň derejelerine, çaganyň fiziki we akyl taýdan ösüşine, mekdebe çenli terbiýesiniň derejesine görä tapawutlanýar. Munuň özi her gözi görmeýän we çala görýän çaga bilim bermek işine aýratyn çemeleşmegi, bu çagadaky nogsanlygyň aýratynlygynyň, onuň gylyk-häsiýetiniň, tejribesiniň göz önünde tutulmagyny talap edýär.

Gözi görmeýän we çala görýän çagalary okamaga höweslendirmek maksady bilen sapaklary gyzykly oýun görnüşinde geçirmek zerurdyr. Üstesine-de bu sapaklarda gözi görmeýän we çala görýän çagalar üçin

niýetlenen hem-de güýçýeterli dürli gollanmalary, oýunjaklary ulanmak we didaktiki oýunlary geçirmek ýerliklidir.

Ugrukdyryjy düzediş okuw sapaklarynda okuwçylaryň bilim derejelerini we ukyplaryny baş ballyk ulgama görä bahalandyrmak maksadalaýyk bolmaz. Iň gowusy okuwçylaryň işini «oňat» we «örän oňat» bahalandyrmak, şeýle hem olaryň kemçiliklerini düşündirmek hem-de üstünlüklerini bellemekdir.

Gözi görmeýän we çala görýän çagalar üçin her okuw ýylynyň soňunda öz gazanan üstünlüklerini görkezmek üçin tamamlajy sapaklar geçirilýär. Bu sapaklarda mugallymlar tarapyndan okuwçynyň duş gelýän kynçylyklary ýüze çykarylýar we seljerilýär, öňdäki, ýagny geljek okuw ýyly üçin göz öňünde tutulmaly işler anyklanylýar.

Okuw maksatnamasynyň bölümleri we synplar boýunça okuw sagatlarynyň bölünişi

<i>t/b</i>	<i>Maksatnamanyň bölümleri</i>	<i>1-nji synp</i>	<i>2-nji synp</i>	<i>3-nji synp</i>	<i>4-nji synp</i>
1	Abat galan analiza- torlaryň – daşky gurşawdaky zatlaryň alamatlaryny we aýratynlyklaryny ka- bul edişini ösdürmek	9	5	3	-
2	Daş-töweregimizdäki zatlar barada aň-düşünjeleri kemala getirmek	6	8	9	6
3	Kiçi giňişliklerde ugur kesgitlemek	4	3	-	-
4	Ýapyk we açyk giňişliklerde ugur kesgitlemegi öwret- mek hem-de topogra- fik düşüňjeleri kemala getirmek	8	10	15	16

5	Zatlar öwrenilende we ugur kesgitlenende, dogry durmak, dogry üm hem-de el hereket- lerini ýerine ýetirmek endiklerini kemala getirmek	3	3	2	1
6	Görýän adamlar bilen bilelikde ugur kesgit- lemek	4	5	5	2
7	Hasa bilen giňişlikde ugur kesgitlemegiň usullaryny öwretmek	-	-	-	9
8	Jemi	34	34	34	34

1-nji synp

Abat galan analizatorlaryň daşky gurşawdaky zatlaryň alamatlaryny we aýratynlyklaryny kabul edişini ösdürmek

(9 sagat)

Elleriň kiçi hereketlerini (motorikasyny) ösdürmek: aýanyň, iki we üç barmagyň kömegi bilen tutmak hereketleri; durmuşda we okuw işlerinde gerek bolan grifel, darak, galam ýaly enjamlary ulanmak; zatlary dogry tutmak, saklamak we olar bilen dürli amallary ýerine ýetirmek. Penjeleri hem-de barmaklaryň dogry we utgaşykly hereketlerini ösdürmek boýunça ýumuşlar. Hereketleriň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek.

Giňişligi syzmak duýgusyny ösdürmek: barmaklaryň, penjeleriň we aýalaryň kömegi bilen zatlaryň şekillerini kesgitlemek; güberçek şekilli jisimleri kesgitlemek; eliň yzarlama wezipesini ösdürmek boýunça maşklar; dabanyň kömegi bilen topragyň üstüniň (otlar,

ýoldüşek (asfalt), çäge, ýumşak we depelenen garlar we ş.m.) gurluş aýratynlyklaryny kesgitlemek. Zatlaryň ululygyna, şekiline, gyzgynlygyna, ýüzüniň aýratynlygyna, ýasalan materialyna (aýna, agaç, kagyz, metal, mata) görä, zatlary tapawutlandyrmak we seljermek başarnygyny ösdürmek.

Giňişligi eşidiş duýgusyny ösdürmek: ýapyk giňişlikde hereketlenýän we hereketlenmeýän, ses çykarýan desganyň ýerleşýän ýerini anyklamak, daş-töwerekdäki adamlary sesleri boýunça tanamak, adamyň emosional ýagdaýyny onuň sesine görä kesgitlemek. Daşky gurşawdaky sesleriň çykýan ýerini (mekdep, öý) kesgitlemek. Tebigatdaky (ýagşyň sesi, ağaçlaryň şygrydysy, haýwanlaryň sesleri) we şäher içindäki sesleri kesgitlemek.

Giňişligi görüş arkaly kabul etmek duýgusyny ösdürmek: giňişlikdäki zatlary görnüş alamatlary (reňkleri, gurluşy, ululygy we kiçiligi) boýunça kesgitlemek. Zatlary sudur we kontur şekilinde kabul etmek. Bar bolan görüş ukybyna görä, tanyş giňişlikdäki zatlary tanamak.

Daş-töweregimizdäki zatlar barada aň-düşünjeleri kemala getirmek

(6 sagat)

Ýapyk tanyş giňişliklerdäki (synp otagyndaky, ýatylýan otagdaky, naharhanadaky, öýdäki) zatlar: mebel, gap-gaçlar, egin-eşikler barada düşünjeleri bermek. Bu zatlary ugur kesgitlemekde ulanmak endigini kemala getirmek we ösdürmek.

Zatlary olaryň maketleri we relýef suratlandyrmalary bilen baglanyşdyrmagy öwretmek. Mekdebiň meýdançasyndaky zatlar: ağaçlar, gazonlar, ýodalar, derwezeler, sport meýdançalary barada düşünjeleri bermek.

Kiçi giňişliklerde ugur kesgitlemek

(4 sagat)

Iş ýerinde, kitapda, depderde, tagtada, stoluň başynda ugur kesgitlenişini öwretmek. Giňişlik: çep, sag, ýokary, aşak, öňde, yzda, arasynda, ýanynda (iki we üç ölçegli giňişliklerde) düşünjelerini öwretmek we olary

ugur kesgitlemekde ulanmak endigini kemala getirmek we ösdürmek.

**Ýapyk we açyk giňişliklerde ugur
kesgitlemegi öwretmek we topografik
düşünjeleri kemala getirmek**

(8 sagat)

Synpda, ýatylýan otagda, naharhanada, öýde, köp gatly jaýlaryň ýaşalýan gatynda ugur kesgitlemegi öwretmek. Ýapyk ýerlerde (synp otaglarynda, ýatylýan otagda, naharhanada, dynç alyş otagynda, koridorda) duýgurlyk arkaly «karta-ýol» görnüşinde ugur kesgitlenişini öwretmek. Ýaşalýan ýapyk giňişlikler we olarda ugur kesgitleniş barada okuwçylara topografik düşünjeler bermek, bu düşünjeleri relýefli kartalary ulanmak bilen berkitmek we okuwçylaryň ugur kesgitlemek endiklerini ösdürmek.

Mekdebiň meýdançasynynda we binasynda birnäçe ugurlary amaly görnüşde geçmek arkaly öwretmek we berkitmek. Ugur üýtgedilende, bu ugurdaky zatlaryň tersine we edil öwrülme derejesine laýyklykda üýtgeýändigini öwretmek. Ugur üýtgetmek netijesin-

de, zatlaryň ýerleşýän ýerini kesgitlemek endigini kemala getirmek we bu endigi amaly maşklaryň üsti bilen ösdürmek.

**Zatlar öwrenilende we ugur kesgitlenende
dogry durmak, üm hem-de
el hereketlerini dogry ýerine ýetirmek
endiklerini kemala getirmek**

(3 sagat)

Okuwçynyň stoluň (partanyň) ýanynda dik duranda, stoluň (partanyň) başynda, kresloda oturanda, elmydama gidýän ugrunda (diwarlary syryp, basgançaklaryň tutawajyndan ýapşyp ýörände), özbaşdak hereket edende, göwresini dogry tutmaklygy öwretmek we öwredilenleri amaly maşklar bilen berkitmek. Uly göwrümlü zatlar eliň aýasy, barmaklary bilen öwrenilende we iki bolup bir-biriniň yzýandan ýöräp, päsgelçiliklerden aýlanyp geçilen mahalynda, göwräni dogry tutmagy hem-de ýoldaşyňa päsgelçilik döretmezligi öwretmek we muny amaly maşklar arkaly berkitmek. Ugur görkezýän hereketleri dogry kemala getirmek.

Görýän adamlar bilen bilelikde ugur kesgitlemek

(4 sagat)

Çala görýän we gözi görmeýän okuwçylara görýän adamlar bilen iki bolup ýörän wagtlarynda özüni dogry alyp barmagy, hereketleriniň sazlaşykly bolmagyny öwretmek we muny amaly maşklar arkaly berkitmek. Çagalara okuw otagynda, oýun oýnalýan we zähmet otaglarynda bilelikde ugur kesgitlemegi öwretmek hem-de muny amaly maşklar arkaly berkitmek.

«Poçta», «Dükan», «Hassahana» we ş.m. durmuş hyzmatlary edilýän ýerlerde ýagdaýlaryň modelirlenmegi.

Okuwçylaryň bilmeli we başarmaly zatlary:

– okuw we hyzmat ediş enjamlary bilen utgaşdyrylan ownuk hereketleri ýerine ýetirmek;

– duýgurlyk arkaly (eliniň aýasy, barmaklary, aýagyňnyň topuklary bilen) daşky gurşaw-

daky enjamlaryň häsiýetlerini, alamatlaryny: gurluşyny, gyzgynlygyny, daşky häsiýetini kesgitlemek;

– giňişlikde hereketlenýän we hereketlenmeyän zatlaryň seslerini, adamlaryň sesini, olaryň duran ýerini anyklamak we kesgitlemek;

– gözde bar bolan görüş ukyby arkaly reňkleri, şekilleri, sudurlary, daş-töwerekdäki enjamlaryň şekillerini tanamak;

– daşky gurşawdaky enjamlary tanamak;

– depderde, okuw kitaplarynda (ýokary, aşak görkezijileri, sahypanyň ortasyny, gerek setiri, hat ýazmak üçin enjamy) çalt we dogry ugur tapmak;

– partada didaktiki serişdäni ýerleşdirmek bilen baglanyşykly mugallymyň beren görkezmesini ýerine ýetirmek, partanyň üstünde, aşagynda we okuw ýantorbasynda okuw esbaplaryny dogry ýerleşdirmek;

– uly bolmadyk ýapyk ýerlerde duýgurlyga esaslanyp, ugruňy özbaşdak kesgitlemek;

– tanyş ýapyk giňişlikdäki, maketlerdäki we planlardaky enjamlaryň görnüşini kesgitlemek;

– özünden uly ýaşly görýän adamlar bilen giňişliklerde hereket etmek (ýöremek);

– görýän adama, mugallyma, terbiýeçä kömek sorap ýüz tutmak.

Sapaklarda ulanmak üçin hödürlenýän didaktiki oýunlar

«Dogry aýt!», «Enjamlaryň tarapyny aýt!», «Dogry ýöre!», «Hereketiň ugruny aýt!», «Topy tap!», «Sesli enjam, zady tap!», «Enjamy ýerinde goý!», «Syýahat», «Kim ilkinji bolup maksadyna ýeter?», «Ägä bol!», «Kim öz ýoluny dogry düşündirer?», «Göni ugur boýunça git!», «Synp otagyndaky enjamlaryň ýerleşýän ýerini düşündir!», «Näme ýakyn, näme uzak?», «Daş-töwerekde näme üýt-gäpdir?», «Enjamlary görkezilen tertipde ýerleşdir!».

2-nji synp

Abat galan analizatorlaryň daşky gurşawdaky zatlaryň alamatlaryny we aýratynlyklaryny kabul edişini ösdürmek

(5 sagat)

Ilkinji okuw ýylynda kemala gelen başarnyklary ulanmak we berkitmek.

Ses duýgurlygyny ösdürmek: giňişlikde hereketlenýän we hereketlenmeýän zatlaryň sesiniň çykan ýerini kesgitlemegi öwretmek. Daşky gurşawdaky sesler we olaryň giňişlikdäki enjamlar bilen baglanyşygy; ses çykarýan enjamyň uzaklyk derejesini (uzak, ýakyn, uzagrak, ýakynrak, uzaklaşýar, ýakynlaşýar) aňladýan düşüňjeleri öwretmek we bu ýagdaýlary kesgitlemek endigini ösdürmek.

Giňişligi kesgitlemek duýgusyny ösdürmek: giňişlikde enjamlary ýa-da zatlary göz bilen anyklamagy öwretmek. Zatlaryň giňişlikde uzaklaşmagyny anyklamagy, olary relýefli suratda şekillendirilişine görä kesgitlemegi öwretmek.

Ys syzyş arkaly daşky gurşawda duş gelýän (täze çöregiň, derman serişdesiniň, benziniň, reňkleriň, täze kesilen otlaryň) yslary kesgitlemegi öwretmek we bu babatdaky endikleri kemala getirmek hem-de ösdürmek.

Myşsa duýgurlygyny ösdürmek: berlen görkezmäni ýatda galan ugur boýunça däl-de, başga bir ugur boýunça ýerine ýetirmek; ýoly mugallym bilen bilelikde geçenden soňra, şol ýoly bir ýa-da iki sapa özbaşdak geçmek.

Daş-töweregimizdäki zatlar barada aň-düşünjeleri kemala getirmek

(8 sagat)

Şäherde ýerleşen desgalar: köçe, ýanyýoda, geçelgeler, çatryklar, ýolyşyk, ýaşaýyş jaýlar, telefon budkalary, dükanlar, poçta, kinoteatrlar, medeni dynç alyş merkezleri we beýleki mekdebe ýakyn ýerleşýän desgalar, şäheriň awtoulaglary – awtobuslar, ýeňil we ýük daşýan ulaglar barada pikirleri kemala getirmek hem-de ösdürmek.

Kiçi giňişliklerde ugur kesgitlemek

(3 sagat)

Ýapyk we açyk ýerleriň relýef we maket meýilnamalaryny ulanyp, ugur kesgitlemegi öwretmek. Relýefli meýilnamalardaky şertli şekilleri kesgitlemegi öwretmek. Giňişlik baradaky düşüňjelere (bir zadyň yzy, öňi, ara, töwerek, ýokary, aşak) dogry düşünmegi öwretmek. Giňişlikde görkezilýän: çepden saga, sagdan çep, ýokardan aşak, aşakdan ýokary, gyşyk (iki we üç ölçegli giňişlikler üçin) ugurlary öwretmek.

Ýapyk we açyk giňişliklerde ugur kesgitlemegi öwretmek we topografik düşüňjeleri kemala getirmek

(10 sagat)

Gözi görmeýän okuwça mekdepde we mekdebe ýakyn meýdançada özbaşdak ugur kesgitlemegi öwretmek.

Mekdebe ýakyn köçelerde ugur tapmagy, iki, üç sany ugry (meselem: mekdep – awtoulagyň duralgasy, mekdep – dükan, mekdep –

bazar) öwretmek. Köçäni kesip geçme düzgünlerini öwrenmek. Köçelerden terbiýeçileriň, ata-eneleriň gözegçiliginde geçmegi öwretmek.

Öwrenilýän giňişligiň relýef we maket meýilnamalaryny ulanmagy öwretmek, «karta-görnüş» usuly arkaly topografik düşüňjeleri kemala getirmek we ösdürmek. Görmeýän okuwçylara öwrenilýän (applikasiýa ýa-da çyzgy görnüşindäki) giňişligiň meýilnamasyny düzmegi öwretmek we bu endigi ösdürmek. Okuwçylara topografik obýektleri giňişliklere geçirmegi öwretmek.

45°, 90°, 135° burça öwrüm edilende, giňişlikdäki zatlaryň ýerleşişiniň subýekte görä üýtgeýändigini öwretmek.

Zatlar öwrenilende we ugur kesgitlenende dogry durmak, üm hem-de el hereketlerini dogry ýerine ýetirmek endiklerini kemala getirmek

(3 sagat)

Çaganyň boýundan ýokarda ýa-da aşakda ýerleşýän enjamlar öwrenilende, dogry dur-

magy (pozany) öwretmek. Gözi görmeýän çaga awtoulaga münmegi we ondan düşmegi öwretmek. Oňa ugra görä dogry hereket etmegi öwretmek. Çaga öz deň-duşy ýa-da özünden uly adamlar bilen tanşanda, salamlaşanda, hoşlaşanda, gürründeş bolanda dogry hereket etmegi we dogry durmagy öwretmek.

Görýän adamlar bilen bilelikde ugur kesgitlemek

(5 sagat)

Gözi görmeýän we çala görýän okuwçylarda görýän adamlar bilen iki bolup ýörän wagt-larynda özüni dogry alyp barmak, sazlaşykly hereket etmek endiklerini ösdürmek. Olarda okuw otagynda, oýun oýnalýan we zähmet otaglarynda bilelikde ugur kesgitlemek endiklerini ösdürmek.

Çaga ata-enesi, öz ýaşytdaşlary bilen gürründeş bolanda özüni medeniýetli alyp bar-magy, şäheriň ulaglarynda, teatrda, seýilgählerde, myhmançylykda we ş. m. ýerlerde ugur tap-magy öwretmek.

Okuwçylaryň bilmeli we başarmaly zatlary:

- aýyk giňişliklerde uzaklaşýan ýa-da ýakynlaşýan sesi kesgitlemek;
- aýyk giňişliklerde görme ukyby bilen bar bolan enjamlaryň ýerini, olaryň uzaklygyny hem-de ýakynlygyny kesgitlemek;
- daş-töwerekdäki zatlary olara mahsus bolan yslyr arkaly kesgitlemek;
- aýyk we ýapyk giňişliklerde göni ugur boýunça ýöremek;
- mekdepde we mekdebiň meýdançasynynda özbaşdak ugur tapmak;
- mekdebe ýakyn köçelerde birnäçe ugur boýunça ýöremek;
- göz önüne getirilen giňişligiň relýef meýilnamasyny düzmek;
- topografik obýektleri kesgitlemek.

Sapaklarda ulanmak üçin hödürlenýän didaktiki oýunlar:

«Ses eşidýän tarapyňa git!», «Ses çykarýan zada tarap gidilýän ýoly yzarla!», «Kim dogry geçýär?», «Ýol yşygynyň signalyny aýt!»,

«Şäheriň köçesinde ýoly geç!», «Awtoulaglar
we pyýadalar», «Daş-töweregiňde näme bar?
Gürrüň ber!», «Çyzgy boýunça zady tap!»,
«Ýoluň çyzgysy boýunça git!».

3-nji synp

Abat galan analizatorlaryň daşky gurşawdaky zatlaryň alamatlaryny we aýratynlyklaryny kabul edişini ösdürmek

(3 sagat)

Giňişlikde ugur kesgitlemek babatynda abat galan analizatorlary toplumlaýyn ulanmagy öwretmek;

Daş-töwerekdäki sesleri kesgitlemegi öwretmek. Zatlaryň (sesler, yslar we beýlekiler) häsiýetlerini we alamatlaryny ugur kesgitlemekde ulanmagy öwretmek. Meýilnama we beýan edilişine görä, ugry häsiýetlendirmegi öwretmek.

Daş-töweregimizdäki zatlar barada aň-düşünjeleri kemala getirmek

(9 sagat)

Şäher, oba, ýaşaýyş toplумы, şäherçe we olaryň aýratynlyklary barada düşünje bermek. Meýdan, tokaý, derýa, köl, deňiz we olaryň aýratynlyklary barada düşünje bermek. Köçe, şa-

ýol, geçelge, kenar, meýdan, seýilgäh, park we olaryň aýratynlyklary barada düşünje bermek.

Mekdebiň daş-töwereğine ýakyn ýerler barada düşünjeleri, pikirleri kemala getirmek.

Şäheriň uly medeni-dynç alyş ýerleri we olaryň içindäki zatlar, teatr (foýe, tomaşaçylyk zaly, sahna, orkestriň ýeri), azyk dükany (iýmit bölümi, kassalar, iýmitler üçin torbalar) barada düşünjeleri, pikirleri kemala getirmek.

**Ýapyk we açyk giňişliklerde ugur
kesgitlemegi öwretmek we topografik
düşünjeleri kemala getirmek**

(15 sagat)

Ýaşayyş toplumyndaky, mekdebiň ýakynyndaky köçelerde ugur tapmagy öwretmek. Adaty ýolyşygyň ýa-da sesli sazlaýjylaryň bar ýerinde geçelgelerden we köçelerden geçmegiň düzgünlerini öwretmek. Medeniýet öýlerinde, kinoteatrlarda, poçtada, dükanlarda ugruň kesgitlelenilişi, awtobusda özbaşdak ugur tapmagy öwretmek.

«Karta – görnüş» usulyny ulanyp, ýaşayyş toplumynda ýerleşýän mekdep barada topo-

grafik düşünjeleri kemala getirmek. Çagalara ýaşayyş toplumynyň meýilnamasyna görä, ugur kesgitlemegi öwretmek.

«Karta-ýol» görkezme usulynda (ulagyň görnüşi, esasy hereket edýän ugry) öýden mekdebe, mekdepden öýe gidilýän ugurlar bilen bagly düşünjeleri kemala getirmek.

Birnäçe ugur öwrenilenden soň, başga giňişlikleri we ugurlary öwretmek.

Beyan edilen ýapyk we açyk giňişlikler barada meýilnama düzmegi öwretmek.

Çagalara tanyş bolnan açyk we ýapyk giňişlikler hakynda kemala gelen düşünjelerini ulanyp, gürrüň bermegi öwretmek.

**Zatlar öwrenilende we ugur kesgitlenende
dogry durmak, üm hem-de
el hereketlerini dogry ýerine ýetirmek
endiklerini kemala getirmek**

(2 sagat)

Şäheriň köçelerinde, ulaglarda, köpçülik ýerlerinde özbaşdak ýa-da görme ukyby bolan adamlar bilen bilelikde ugur kesgitlenende, dogry durmagy, dogry üm hem-de el

hereketlerini ýerine ýetirmegi öwretmek we olary maşklaryň hem-de ýumuşlaryň kömegi bilen berkitmek.

Görýän adamlar bilen bilelikde ugur kesgitlemek

(5 sagat)

Çala görýän we gözi görmeýän okuwçylaryň görýän adamlar bilen iki bolup ýörän wagtlarynda özüni dogry alyp barmak, sazlaşykly hereketleri ýerine ýetirmek endiklerini ösdürmek hem-de berkitmek. Çagalara dükandan, iýmit satyn alnanda satyja, kassire tarap ýoluny tapmagy; poçtada hat, telegramma, ýollama ugradylanda ugur tapmagy öwretmek we amaly maşklar bilen berkitmek.

Görýän we görmeýän deň-duşlary bilen özüni medeniýetli alyp barmagy öwretmek.

Okuwçylaryň bilmeli we başarmaly zatlary:

– aýyk we ýapyk ýerlerde özbaşdak hereket eden wagtlarynda eşidiş, ys alyş duýgularyny ulanmagy;

– mekdebe ýakyn köçelerde ugruny tapmagy;

– ata-eneleriň, terbiýeçileriň kömegi bilen sesli ýolyşygyň ýerini we ulagyň ýakyndadygyny duýmak arkaly anyklap, köçäni kesip geçmegi;

– köçede, ulaglarda, köpçülik ýerlerinde özüni erkin tutmagy;

– az mukdarda zat satyn almagy, hatlary, telegrammalary, ýollama ugratmagy;

– satyja, gaznaça, poçtanyň işgärlerine ýüz tutmagy.

Sapaklarda ulanmak üçin hödürlenýän didaktiki oýunlar

«Näme üýtgedi?», «Zatlary meniň diýşim ýaly edip ýerleşdir!», «Seniň daş-töweregiňde näme bar?», «Sen nirede?».

4-nji synp

Daş-töweregimizdäki zatlar barada aň-düşünjeleri kemala getirmek

(6 sagat)

Şäheriň uly söwda, medeni dynç alyş merkezleri: marketler, stadionlar, demir ýol menzili, howa menzili, bazarlar barada aň-düşünjeleri kemala getirmek hem-de ösdürmek. Edara-kärhanalardaky, merkezlerdäki enjamlar barada aň-düşünjeleri kemala getirmek hem-de ösdürmek.

TKJ okuw-önümçilik kärhanalary: önümçilik fabrikleri, enjamlar barada aň-düşünjeleri kemala getirmek hem-de ösdürmek.

Şäheriň esasy ýadygärlikleri, myhmanhanalary barada aň-düşünjeleri kemala getirmek hem-de ösdürmek.

Enjamlary kesgitlep bilmek üçin, olaryň modelleri, maketleri öwrenilende ýüze çykan düşüňjeleriň durmuşda ulanylyşyny beýan etmek.

Ýapyk we açyk giňişliklerde ugur kesgitlemegi öwretmek we topografik düşünjeleri kemala getirmek

(16 sagat)

«Karta – görnüş» usuly arkaly öz şäheri baradaky topografik düşünjeleri kemala getirmek we ösdürmek. Şäheriň relýefli kartasyny ulanyp, şäheriň ýaşaýyş toplumlary (etraplary), esasy köçeleri, meýdanlary, köpçülikleýin awtoulag gatnawlarynyň ugurlary bilen tanyşdyrmak.

Şäheriň çägendäki birnäçe ugurlary özbaşdak geçmegi öwretmek. Niýetlenen ýerlere gitmek we ol ýerlerden yzyňa dolanmak maksady bilen şäher ulaglaryny özbaşdak ulanmagy öwretmek. Çaga üçin gerek bolan şäher ulaglarynyň birnäçe ugurlaryny öwretmek. Ýollaryň ugurlaryny, duralgalarda ugur tapmagy, başga ugurlara gidýän geçelgeleri öwretmek.

Ýörite ýerasty geçelgelerden geçmegi, ýoly kesip geçmegiň düzgünlerini öwretmek.

Gözüyeti, gündogar, günbatar, günorta, demirgazyk taraplary kompasyň kömegi bilen kesgitlemegi öwretmek. Dürli wagtlaryň dowamynda taraplar boýunça Günüň ýerleşişini kesgitlemegi öwretmek.

Tebigy şertlerde: meýdanda, suw howdanlarynyň ýanynda ugur tapmagy öwretmek.

Demir ýol menziline, şäherara otlularda özüni alyp barmagy we ugur kesgitlemegi öwretmek.

**Zatlar öwrenilende we ugur kesgitlenende
dogry durmak, üm hem-de
el hereketlerini dogry ýerine ýetirmek
endiklerini kemala getirmek**

(1 sagat)

Tanyş we nätanyş ýerlerde özbaşdak hereket edilende, göwräni dogry tutmagy öwretmek.

Ýere gaçan zatlar gözlenende, göwräni dogry tutmagy öwretmek.

Görýän adamlar bilen bilelikde ugur kesgitlemek

(2 sagat)

Nätanyş adama kömek sorap ýüz tutmagy öwretmek.

Nätanyş adam bilen bilelikde ugur kesgitlemegi öwretmek.

Giňişlikde hasa bilen ugur kesgitlemegiň usullaryny öwretmek

(9 sagat)

Gözi görmeýän adamyň ugur kesgitleme-ginde hasanyň ähmiýeti, ýerine ýetirýän hyzmaty, onuň görnüşleri bilen tanyşdyrmak. Adamyň şahsy aýratynlyklaryna görä, hasanyň ýörite saýlanyş usullary bilen tanyşdyrmak.

Hasany dogry tutmagyň we saklamagyň, hasa ulanylanda tehnik howpsuzlygy berjaý etmegiň düzgünleri bilen tanyşdyrmak.

Hasa bilen ýöremegiň maýatnik diagonal görnüşleri, uzadyş we taýdyryş usullaryny öwretmek. Hasanyň kömegi bilen basgançak-

lardan ýokary çykmagy we aşak düşmegi öwretmek. Binalarda, otaglarda we ulaglarda gözi görýän adam bilen ýörände, päsgelçilikleri kesgitlemek üçin hasany ulanmagy öwretmek.

Köçe kesilip geçilende hasanyň ulanylyşyny öwretmek.

Sapaklarda ulanmak üçin hödürlenýän didaktiki oýunlar

«Daş-töweregiňde näme görýärsiň we eşidýärsiň? Gürrüň ber!», «Zatlar barada gürrüň ber!», «Daş-töweregiňdäki zatlar nähili ýerleşen?», «Ses çykarýan zatlara tarap git!», «Ýoldan çykma!», «Ses çykarýan zady tap!», «Ugur boýunça görkezilen zady tap!», «Otaglaryň aýratynlygyny kesgitle!», «Otagyň çyzgysyny çyz!», «Otagdaky zatlaryň ýerleşiş barada gürrüň ber!».

Okuwçylaryň bilmeli zatlary:

– esasy toplumlaryň, köçeleriň, meýdançalaryň atlaryny we olaryň biri-biri bilen baglanyşyklaryny, aýratynlyklaryny;

– şäheriň käbir medeni we söwda merkezleriniň, ulag edaralarynyň ýerleşýän ýerlerini we atlaryny;

– şäheriň köçelerinde ýa-da tebigy şertlerde ugruny dogry kesgitlemegi we özüni dogry alyp barmagy;

– görmeýän adamyň hasa bilen ugur kesgitleýşini we onuň usullaryny, hasanyň esasy wezipesini we ýerine ýetirýän işini.

Okuwçylaryň başarmaly zatlary:

– şäheriň esasy ýadygärliklerini we binalaryny maketlerde, relýef şekillerde, söz bilen düşündirilende tanamagy;

– şäheriň çäginde, şäher ulaglarynda (ata-eneleriň, terbiýeçileriň gözegçiliginde) birnäçe ugurlar boýunça ýöremegi;

– kompasyň kömegi bilen giňişlikde ugur kesgitlemegi;

– nätanyş adama kömek sorap ýüzlenmegi;

– daş-töwerekdäki adamlar öz kömegini teklip edende, kömegi kabul etmegi.

**Saglygy dikeldiş okuw-terbiýeçilik
toplumynyň Gözi görmeýän we çala
görýän mekdep ýaşly çagalar bölüminiň
başlangyç synplarynyň terbiýeçilerine we
mugallymlaryna teklipler**

**Çala görýän we görmeýän okuwçynyň
giňişlikde ugur kesgitleýşiniň häzirki
ýagdaýynyň barlamagyň çyzgysy**

Saglygy dikeldiş okuw-terbiýeçilik toplumynyň Gözi görmeýän we çala görýän mekdep ýaşly çagalar bölümünde çala görýän we görmeýän çagalara giňişlikde ugur kesgitlemegi öwretmek işleri möhüm orun tutýar we gözi görmeýän çagany durmuş taýdan doly kemala gelen şahsyýet edip terbiýelemekde esasy şertleriň biri bolup durýar. Ugur kesgitlemek boýunça gözi görmeýän çagalar bilen geçirilen tejribeler dünýä hakyndaky düşüňjeler babatda olaryň okuwa bellibir derejede bilimli gelyändigini tassyk etdi.

Şeýle bolmagyna garamazdan, bu düşüňjeleriň mukdary we hili çagalarda dürli-dürli bolýar we geljekde berilmeli bilimiň derejesine täsir edýär. Şoňa görä-de, pedagogyň ilkinji çözmeli meselesi görmeýän çaganyň maksatnamanyň talaplaryna görä, ugur kesgitlemekde taýýarlyk derejesini ýüze çykar-makdyr.

Biziň esasy wezipämiz gözi görmeýän çaga giňişlikde başarnykly erk etmegi üçin zerur bolan we aşakda beýan edilen şertleri döretmekden ybaratdyr. Olar:

- enjamlaryň alamatlaryny we usullaryny görkezmäge analizatorlaryň taýýar bolma-gyndan;

- ýaşaaýyş ýerinde we öýünde, mekdebiň otaglarynda, açyk giňişliklerde (köçelerde, baglarda) bar bolan enjamlar barada düşüňjeleri kemala getirmekden;

- çaganyň giňişlik gorkusyny ýeňip geçmegine ýardam etmekden we daşky dünýäni tanamak zerurlygyny kanagatlandyrmakdan ybaratdyr.

Beýan edilenler çaga ugur kesgitleme-
gi öwretmek, çala görýän we gözi gör-
meýän çagalaryň giňişligi bilişlerine görä,
şahsy aýratynlyklaryny, şol giňişligi bilmäge
ýetişmeýändikleriniň sebäplerini we umumy
sensor ösüşiniň soňky döwürdäki derejesini
ýüze çykarmak üçin ulanylýar.

Geçirilýän tejribeleriň, barlaglaryň netijesi
mugallyma indiki okadyljak çala görýän we
gözi görmeýän çagalar bilen giňişlikde ugur
kesgitlemekde geçirmeli işleriniň meýilna-
masyny düzmäge kömek edýär.

Mugallym barlagy dürli usullary ulanmak
arkaly geçirýär. Olar:

– çaganyň göwresini tutuşyna we enjamlar
bilen edýän hereketlerine, onuň öz hereketleri-
ne, giňişligi kabul ediş usullaryna we başgalara
gözegçilik etmekden;

– giňişlik, zatlar we ş. m. düşüňjeler bara-
da çaga we onuň hossarlary bilen gürrüňdeşlik
geçirmekden;

– kiçi we uly göwrümlü ýerlerde ugur
kesgitlenişini öwrenmek boýunça tejribe ge-
çirmekden;

– barlag geçirilende tebigy zatlary, olaryň maketlerini, modellerini, düz we relýefli şekilleri ulanmakdan;

– mebeller, egin-eşikler, gap-gaçlar, öýleriň, ağaçlaryň şekillendirilişi we ş. m. daş-töwerekde bar bolan zatlary ulanmakdan ybaratdyr.

Barlag çaga üçin gyzykly boljak şekilde – oýunlar görnüşinde geçirilýär. Şol bir görnüşdäki material bilen işler geçirilip, birnäçe soraga jogap alynýar. Munuň özi wagty tygşytlamaga kömek edýär. Meselem, çaga birnäçe enjamlary we oýnawaçlary bilmegi ýa-da şekillendirmegi teklip edip, onuň enjam baradaky düşüňjelerini, olary kabul edişiniň aýratynlygyny we şol enjamlary barlamagyň usullaryny bilmek mümkindir. Mundan başga-da çaganyň dürli zatlaryň almatlaryny, ýagny olaryň reňki, gurluşy, materialy, seslendirilişi baradaky bilimini kesgitlemek bolar.

Ýa-da çagadan öz öýi barada gürrüň bermegini, soňra oýunjak mebellerden öýüň gurluşyny düzmegi haýyş etmek bilen, onuň

giňişlik baradaky sag, çep, orta we ş.m. tarap aňladýan sözlere düşünişini bilmek, giňişlik baradaky düşünjesine baha bermek, el hereketiniň dogrudygyny, sazlaşygyny bellemek, hereketleri özygtyýarly ýerine ýetirmegi başarmak we başga-da ençeme zatlary ýüze çykarmak mümkin.

Her çaga görä alnan netijeler aşakda beýan edilen barlag kartasynda hasaba alynýar we şu aşakdaky tablisada belleniýär.

<i>Barlag çyzgysynyň bölümleri</i>	<i>Mugallymyň soraglary we tabşyryklary</i>	<i>Başar- nyklaryň derejeleri</i>	<i>Bellik</i>

Kemala gelen endikleriň derejelerine görä, bahalar şu görkezilen alamatlar esasynda berilýär:

0 dereje – tabşyryk ýerine ýetirilmedi;

I dereje – tabşyryk ýerine ýetirilende ýalňyşlyklar goýberildi ýa-da mugallym tarypyndan söz ýa hereket arkaly kömek berildi;

II dereje – tabşyryk az mukdarda berlip, mugallymyň az kömek etmegi bilen ýerine ýetirildi;

III dereje – tabşyryk mugallymyň kömegi bolmazdan, dogry ýerine ýetirildi.

«Bellik» sütüninde mugallym çaganyň tabşyrygy nähili derejede ýerine ýetirendigini we onuň ýerine ýetiriliş aýratynlyklaryny belleyär ýa-da ara alyp maslahatlaşmagy talap edýän soraglary ýerleşdirýär.

Barlaglaryň netijeleri esasynda mugallym her bir çaganyň ähli bölüm boýunça ugur kesgitlemek taýýarlygyny ýüze çykarýar. Ol alnan netijelere laýyklykda çagalary toparlara bölýär.

Ugur kesgitlemek maksatnamasyny amala aşyrmaga girişilende, sapaklary guramaga bildirilýän talaplara laýyklykda, mugallym her bir topara mahsus bolan aýratynlyklary göz önünde tutmalydyr.

Okuw ýylynyň başynda okuwçylaryň ugur kesgitlemek boýunça taýýarlygy barlanylýar we olar bilimlerine hem-de endiklerine görä toparlara bölünýär. Okuwçylar mekdebiň otag-

laryndaky zatlar we mekdebiň binasyndaky birnäçe ugurlar bilen tanyşdyrylýar.

Çaganyň bilimini artdyrmak işi onuň şahsy aýratynlyklarynyň we duýgurlyk ukybynyň hasaba alynmagy bilen amala aşyrylýar.

Barlagyň netijeleri fiziki taýýarlaýyş mugallymynyň, terbiýeçileriň we ata-eneleriň geçiren gözegçilikleri bilen utgaşdyrylýar. Bu bolsa, okuwçylaryň maksatnamany özleşdirmeginde her bir hünärmeniň degişli ornuny ýüze çykarmaga kömek edýär.

Barlag okuw meýilnamasy tarapyndan girizilen umumy bilim, fiziki taýýarlaýyş sapaklarynda, gezelenç wagtynda, çagalaryň goşmaça işlerine gözegçilik etmekde alnan maglumatlara esaslanýar we giňişlikde ugur kesgitlemek sapaklarynda geçirilýär.

Okuwçynyň barlag kartasy

1. Familiýasy, ady, atasynyň ady.
2. Ýaşy.
3. Görüş analizatorlarynyň ýagdaýy barada maglumat: görme çuňlugy, görüş meýdany, reňk saýgaryşy, görme ukybyny ýitiren wagty.

4. Goşmaça keselçilikler barada maglumat: syzyş organlarynyň, nerw ulgamlarynyň, di-reg-hereket apparatlarynyň ýagdaýy.

5. Mekdebe çenli ýaşda (ýöriteleşdirilen to-parda ýa-da çagalar bagynda, maşgalada) alan terbiýesi.

I bölüm

Abat galan analizatorlaryň giňişlikde zatlary saýgarma ukyby we aýratynlyklary

1. Çala görýän okuwçylaryň zatlary we giňişligi görüş arkaly kabul etmeginiň dürli derejeleri

1.1. Sensor etalony bar bolanlara aşakdakylar degişlidir:

- a) reňkler;
- b) gurluş;
- ç) göwrüm.

1.2. Zatlary görüş arkaly kabul etmek we olary suratdaky şekilleri bilen deňeşdirmek:

- a) tanyş bolan giňişlikdäki tebigy zatlary tanamak;
- b) zatlaryň şekilini tanamak;
- ç) zatlary suduryna görä tanamak;
- d) zatlaryň konturly şekilini tanamak.

Bellik: barlag geçirilende, çaganyň görüş ýa-da syzyş (taktil) analizatorlaryndan haýsysynyň esasy orna eýedigi; onuň syzyş we galan

görüŝ ukybyny ulanyŝy, zatlar we hadysalar barada daŝky gurŝawdaky zatlary gulak bilen eŝitmek duýgularynyň derejesi anyklanýar.

2. Daŝky gurŝawdaky zatlary we hadysalary eŝitmek arkaly göz önüne getirme derejeleri

2.1. Giňişlikde sesiň gelip çykýan ýerini we onuň haýsy ugurdadygyny görkezmek;

2.2. Daŝky gurŝawdaky sesleri tanamak:

a) ŝemalyň sesi;

b) ýagŝyň, ulagyň sesi;

ç) suwuň sesi;

d) öý haýwanlarynyň (piŝigiň, itiň we ŝ. m.) sesleri.

2.3. Ses duýgurlygy arkaly adam tarypyndan ýerine ýetirilýän hereketi kesgitlemek:

a) gapyny açmak, ýapmak;

b) sahypalary agdarmak;

ç) oturgyjy süýŝürmek we ŝ. m.;

d) adamyň keýpini ses äheňi (intonasiýa) arkaly anyklamak (çala görýän çagalar bu tabŝyrygy görmezden ýerine ýetirmelidirler).

3. Eliň ownuk motoriki hereketlerini we giňişligi syzyş arkaly kabul etmegi ösdürmek

3.1. Syzyş usuly (bir ýa-da iki el, aýa, barmaklar, bir barmak bilen).

3.2. Syzyş medeniýeti (meýilnamaly ýa-da garjaşykly, işjeň ýa-da passiw).

3.3. Aşakdakylar ýaly dürli materiallardan ýasalan zatlary syzyş arkaly kesgitlemek:

- a) matalardan;
- b) metaldan (demirden);
- ç) agaçdan;
- d) aýnadan;
- e) plastiki jisimden.

3.4. Aşakdakylar ýaly dürli geometrik şekildäki zatlary syzyş arkaly tanamak we tapawutlandyrmak:

- a) kwadrat;
- b) tegelek;
- ç) üçburç;
- d) gönüburç;
- e) süýnmek (owal).

3.5. Sag we çep eliniň barmaklary bilen dogry ownuk hereketleri etmegi başarmak.

3.6. Öz hereketlerini gözegçilikde saklamagy başarmak.

II bölüm

Kiçi giňişliklerde ugur kesgitlemek

1. Aşakdakylar ýaly giňişlik barada düşünjeleri bilmek arkaly tabşyryklary ýerine ýetirmek ukyby.

- a) çepde;
- b) sagda;
- ç) aralykda;
- d) ýokarda;
- e) aşakda;
- ä) bir hatarda;
- f) iki hatarda.

Bellik: bu bölümde çaga birnäçe zatlary ýa-da oýunjaklary stolda düzmek teklipl edilýär. Mysaly teklipler: özüňden çepde kubik, sagda bolsa üçburçluk goý, ikisiniň arasynda şarikleri ýerleşdir, şarigi kubigiň üstünde goý,

hasap edilyän toplumyň şekillerini iki hatar edip goý, 1-nji hatarda üçburçluklary, 2-nji hatarda dörtburçluklary goý. Bu talaplar ýerine ýetirilende ownuk motorikanyň ösüşini we derejesini ýüze çykarmak mümkin bolýar.

III bölüm

Daş-töwerek barada düşünje

1. Zatlar bilen giňişligiň doldurylyşy (sana-lan enjamlar we olaryň hakykat ýüzünde bar bolanlary bilen gatnaşygy).

2. Giňişlik bilen zatlaryň baglanyşygy (çaganyň zadyň ýerleşän ýerini dogry görkez-megi).

IV bölüm

Okuwçylarda giňişligi kesgitlemäge bolan höwesini döremegi

1. Çaga täze giňişlik bilen gyzyklanýarmy? Ol bu gyzyklanmany nähili görnüşde ýüze çykarýar (sorag berýär, özbaşdak barlaýar, zatlaryň her biri bilen aýratynlykda gyzyk-lanýar)?

2. Berlen ýumuşlar we soraglar çagany gyzyklandyrýarmy?

V bölüm

Görmeýän çaganyň göwresini tutuşynyň we ýöreýşiniň aýratynlyklary

1. Çaganyň aşakdaky ýagdaýlarda göwresini tutuşynyň bozulmagy:

- a) dik duranda;
- b) oturanda;
- ç) zatlary barlagdan geçirende;
- d) ýörän mahalynda.

2. Biygtyýar hereketler we olaryň synplandyrylyşy.

3. Giňişlikden gorkma ýagdaýy.

Gözi görmeýän we çala görýän başlangyç synp okuwçylaryna giňişlikde ugur kesgitlemegi öwretmek boýunça usuly maslahatlar

Giňişlikde ugur kesgitlemegi öwretmek we okatmak maksady bilen, şeýle hem usuly maglumatlary toplamak üçin ýöriteleşdirilen usuly otagyň döredilmegi.

Değişli temalar boýunça okuw sapaklary mekdep otaglarynda (synplarda, naharhanada), mekdep meýdançasynnda we şäheriň köçelerinde geçirilýär. Okuw sapaklary tutuş synpda, toparyň hemme çagalary ýa-da her okuwçy bilen aýratynlykda geçirilýär.

Usuly otagyň esasy diwarynda Türkmenistanyň Döwlet nyşanlary hem-de hormatly Prezidentimiziň portreti ýerleşdirilýär.

Giňişlikde ugur kesgitlemek, guramaçylykly okuw sapaklaryny geçirmek üçin ýöriteleşdirilen otaglar we ýerler bolmaly.

Gollanmalar we zatlar ýanyna barmak, geçmek aňsat hem-de amatly bolar ýaly di-

warlyklarda, otaglardaky stollarda, diwar şkaflarynda (stendlerde) ýerleşdirilmeli.

Ugur kesgitlemek boýunça okuwlaryň netijeli geçirilmegi üçin otaglarda (kabinetlerde) aşakda görkezilen gollanmalar bolmaly:

- dürli görnüşli materiallardan taýýarlanan eplenýän we eplenmeýän hasalar;

- aralygy we päsgelçilikleri anyklaýan eholokatorlar;

- otagyň dürli ýerlerinde gurnalan teatr sesleri ýazylan elektrofonlar;

- ýakymly ys beriji jisimler;

- dürli meýilnamalary düzmek we çyzgylary çyzmak üçin «Semýonowsk» okuwçy enjamy;

- flomasterler, plastikada relýef meýilnamalaryny çyzmak üçin reýfederler toplумы;

- relýef-grafiki gollanma: maket, otagyň relýef çyzgysy we relýef-grafiki atlas albomy, ýerleşen ýeriniň (etrabynyň) relýef çyzgysy, ýaşaýyş toplumlarynyň ulag gatnawy boýunça shema-çyzgysy (relýefli we reňkli düzçaply);

– relýefli ulag çyzgysy: awtobuslaryň, demir ýol ulgamlarynyň, uçarlaryň içiniň gurluş shema-çyzgysy;

– dürli ölçeg gurallary we enjamlary: çyzgyçlar, ýygnaýan metr lentasy, transportir, burç ölçeyjiler, ruletk, ädim ölçeyji (şagomer), tiflosagatlar;

– optiki serişdeler: lupalaryň toplумы, äýnekler, dürbüler, monokulýarlar, teleýaýlymda görkezilenleri okaýan gurallar;

– ugur kesgitlemek boýunça kitaplar we neşir önümleri;

– kompýuter programmasy, ýazgyny ulaldýan «Bizatron» tiflodispleýler, «Oriýentir» we «Grafika» enjamlary;

– sport enjamlary: küşt (tiflo), şaşka (tiflo).

Gözi görmeýän adamyň ugur kesgitlemeğinde hasanyň ähmiýetini, onuň ýerine ýetirýän hyzmatyny, hasanyň görnüşlerini mugallym diňe beýan etmek bilen çäklenmän, olar bilen okuwçylary amaly ýagdaýda tanyşdyrsa has täsirli bolar.

Mugallym adamyň şahsy aýratynlyklaryna görä, ýörite hasa saýlamagyň usullary bilen okuwçylary tanyşdyranda, olaryň hut özlerine mahsus aýratynlyklary ulansa, hasa saýlamagy öwretmek işi has netijeli bolar.

Hasany ulanmagyň, ony dogry tutmagyň we saklamagyň, hasa ulanylanda tehniki howpsuzlygy berjaý etmegiň düzgünlerini öwretmek, okuwçylaryň hut özleriniň gatnaşmagynda, ýagny işjeň usulda amal edilse talabalaýyk bolar.

Okuw maksatnamasynda göz önünde tutulan hasa bilen ýöremegiň: maýatnik diagonal görnüşleri, uzadyş we taýdyryş usullaryny beýan etmek bilen amal üstünde berkitmek işlerini utgaşdyryp ulanmak maslahat berilýär. Munuň üçin hasanyň kömegi bilen basgançaklardan ýokary çykmak we aşak düşmek, binalarda, otaglarda hem-de ulaglarda gözi görýän adam bilen ýöremek, bar bolan päsgelçilikleri kesgitlemek üçin hasany ulanmak ýaly ýumuşlar ulanylyp bilner.

Köçe kesilip geçilende hasany ulanmagy öwretmek işi ilki ýapyk giňişliklerde, hyýaly ýagdaýda görkezmek, soňra-da gatnawy azrak, has soňra işjeň gatnawly şäher köçelerinde amal etmek maslahat berilýär.

Giňişlikde ugur kesgitlemegi öwretmek işiniň barlagy okuw ýylynyň dowamynda her synpda geçirilýär. Okuw maksatlaryna laýyklykda barlaglar okuw ýylynyň başynda (deslapky), okuw maksatnamasynda göz önünde tutulan temalaryň soňunda (aralyk) we okuw ýylynyň soňunda (jemleýji) geçirilmelidirler.

Deslapky barlag okuwçylaryň ugur kesgitlemek boýunça okuw ýylynyň başyndaky taýýarlygyny ýüze çykarýar. Bu barlagyň netijeleri çagalary bilimlerine, başarnyklaryna we endiklerine görä toparlara bölmäge, bu toparlar bilen okuw işini guramagy meýilleşdirmäge mümkinçilik döredýär.

Aralyk barlaglar okuw maksatnamasynda göz önünde tutulan temanyň okuwçylar tarypyndan özleşdirilişini derňemek üçin geçirilýär.

Jemleýji barlag okuw ýylynyň jemini jemlemek, okuwçylaryň okuw maksatnamasynda göz önünde tutulan materiallary özleşdirişini derňemek täze okuw ýylyna taýýarlyk görmek maksady bilen geçirilýär.

Deslapky barlagyň çyzgysy (shemasy)

- okuwçynyň sensoriki ýagdaýyny öwrenmek;
- okuwa taýýarlyk derejesini kesgitlemek;
- ugur kesgitlemek düşünjesini we endigini derňemek;
- özbaşdak ugur kesgitlemek başarnygyny we tejribesini ýüze çykarmak;
- giňişlikde ugur kesgitlenilende görkezme esbaplaryny we beýleki goşmaça serişdeleri ulanmak ukybynyň derejesini kesgitlemek.

Hasa bilen ugur kesgitlemegiň usullaryny öwretmek

Gözi görmeýän adam üçin taýagyň, hasanyň nähili uly ähmiýetiniň, peýdasynyň bardygyny doly göz önüne getirmek we baha bermek örän kyn. Ol bu adamlara giňişlikde hereket edilende giňden ulanylýan amatly serişde hökmünde hyzmat edýär.

Giňişlikde çylşyrymly motoriki hereketli tejribeleri taýak, hasa arkaly ýerine ýetirmegi öwretmek, taýak, hasa ulanylanda, zerur bolsa esasy usullaryň we tärleriň haýsydygyny we nähilidigini bilmek talap edilýär. Aşakda beýan edilenleri öwretmek göz önünde tutulýar:

- maýatnik görnüşindäki hereketleri;
- diagonal boýunça hereketleri;
- basgançaklardan ýokary çykmak we aşak düşmek hereketlerini;
- «uzatmak» we «taýdyrmak» hereketlerini;
- köçäni geçmek (taýagy, hasany biliňe çenli bolan beýiklikde öňe uzadyp, ýola çykmak we ş. m.);

- zatlary, enjamlary gözlemek we päsgelçilikleri anyklamak;

- otaglarda we awtoulaglarda taýagy, hasany ulanmak;

- ýolbaşçynyň yzy bilen ýöremek we ylgamak;

- ýany bilen gidýän adam bilen bilelikde ýörände taýagy, hasany ulanmagyň usullary;

Taýak, hasa gözi görmeýän adamyň şahsy aýratynlygyna görä saýlanyp alynýar. Taýak, hasa, adaty (taýagyň, hasanyň uzynlygy döş kapasasynyň derejesine çenli uzynlykda bolan) görnüşden başga-da, ädimleriň uzynlygyna we elleriň ölçeglerine görä saýlanyp alynýar.

Taýak, hasa saýlap almak olaryň uzynlygyny anyklamak üçin aşakdaky mysaly tablisadan peýdalanmak mümkindir. Tablisadan peýdalanmak üçin mysal:

Gözi görmeýän adamyň ädimleriniň uzynlygy – 50 *sm*, öňe uzadylan eliniň ýerden beýikligi – 112,5 *sm* bolsa, ädimiň uzynlygy, sütüni (50 *sm*) bilen eliniň beýikligi setiriniň (112,5 *sm*) birikmesinden taýagyň, hasanyň uzynlygyny tapýarys (115 *sm*).

Таҕагыһ узынлыгыны anyklamak үчин mysaly tablisa

Eliň beýik- ligi (sm)	Ädimiň uzynlygy (sm)										
	37,5	40	42,5	45	47,5	50	52,5	55	57,5	60	62,5
100	95	97,5	97,5	100,	102,5	105	107,5	110	112,5	115	117,5
102,5	97,5	97,5	100	102,5	105	107,5	110	110	112,5	115	117,5
105	100	100	102,5	105	107,5	107,5	110	122,5	115	117,5	120
107,5	100	102,5	105	107,5	107,5	110	112,5	115	117,5	120	122,5
110	102,5	105	107,5	107,5	110	112,5	115	117,5	120	122,5	125
112,5	105	107,5	110	110	112,5	115	117,5	120	122,5	125	125
115	107,5	110	112,5	115	117,5	120	120	122,5	125	125	127,5
117,5	110	112,5	112,5	115	117,5	120	120	122,5	125	127,5	130
120	112,5	112,5	115	117,5	120	120	122	125	127,5	130	132,5
122,5	115	115	117,5	120	120	122,5	125	127,5	130	130	132,5
125	117,5	117,5	120	122,5	122,5	125	127,5	130	130	132,5	135

Peýdalanylan edebiýatlar

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. – Aşgabat.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.

2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. – Aşgabat.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.

3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. I tom. – Aşgabat.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.

4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir! – Aşgabat.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.

5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Bilim – bagtyýarlyk, ruhubelentlik, rowaçlyk. – Aşgabat.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.

6. *Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi.* – Aşgabat.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.

7. **Türkmen milli oýunlary.** Usuly gollanma. / Çapa taýýarlanlar *A. Saryýew, L. Annamyradowa, A. Atanazarow, H. Nunnaýew, G. Sähedow* – A.: «Ylym» neşirýaty, 2013.

8. *М. Н. Наумов.* Обучение слепых пространственной ориентировке. Учебное пособие. – М.: Нововоронежская типография, 1982.

9. *Б. И. Коваленко, Н. Б. Коваленко, Н. И. Куличева.* Методы и формы организации учебно-воспитательной работы в школах для слепых и слабовидящих детей за рубежом. – М.: Педагогика, 1975.

10. *Б. И. Коваленко, Н. Б. Коваленко, Н. И. Куличева.* Тифлопедагогика. – М.: Педагогика, 1975.

11. *В. С. Свердлов.* Тифлотехника. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1960.

Mazmuny

Giriş	7
Gözi görmeyän we çala görýän başlangyç synp okuwçylaryna giňişlikde ugur kesgitlemegi öwretmegiň okuw maksatnamasy	18
Düşündiriş haty	18
Okuwyň esasy maksady we wezipeleri.....	21
1-nji synp	29
Abat galan analizatorlaryň daşky gurşawdaky zatlaryň alamatlaryny we aýratynlyklaryny kabul edişini ösdürmek	29
Daş-töweregimizdäki zatlar barada aň-düşünjeleri kemala getirmek	31
Kiçi giňişliklerde ugur kesgitlemek	31
Ýapyk we açyk giňişliklerde ugur kesgitlemegi öwretmek we topografik düşünjeleri kemala getirmek	32
Zatlar öwrenilende we ugur kesgitlenende dogry durmak, üm hem-de el hereketlerini dogry ýerine ýetirmek endiklerini kemala getirmek	33

Görýän adamlar bilen bilelikde ugur kesgitlemek	34
Sapaklarda ulanmak üçin hödürlenýän didaktiki oýunlar	36
2-nji synp	37
Abat galan analizatorlaryň daşky gurşawdaky zatlaryň alamatlaryny we aýratynlyklaryny kabul edişini ösdürmek	37
Daş-töweregimizdäki zatlar barada aň-düşünjeleri kemala getirmek	38
Kiçi giňişliklerde ugur kesgitlemek	39
Ýapyk we açyk giňişliklerde ugur kesgitlemegi öwretmek we topografik düşünjeleri kemala getirmek	39
Zatlar öwrenilende we ugur kesgitlenende dogry durmak, üm hem-de el hereketlerini dogry ýerine ýetirmek endiklerini kemala getirmek	40
Görýän adamlar bilen bilelikde ugur kesgitlemek	41
Okuwçylaryň bilmeli we başarmaly zatlary:	42
3-nji synp	44
Abat galan analizatorlaryň daşky gurşawdaky zatlaryň alamatlaryny we aýratynlyklaryny kabul edişini ösdürmek	44
Daş-töweregimizdäki zatlar barada aň-düşünjeleri kemala getirmek	44

Ýapyk we açyk giňişliklerde ugur kesgitlemegi öwretmek we topografik düşünjeleri kemala getirmek	45
Zatlar öwrenilende we ugur kesgitlenende dogry durmak, üm hem-de el hereketlerini dogry ýerine ýetirmek endiklerini kemala getirmek	46
Görýän adamlar bilen bilelikde ugur kesgitlemek	47
Okuwçylaryň bilmeli we başarmaly zatlary:	47
Sapaklarda ulanmak üçin hödürlenýän didaktiki oýunlar	48
4-nji synp	49
Daş-töweregimizdäki zatlar barada aň-düşünjeleri kemala getirmek	49
Ýapyk we açyk giňişliklerde ugur kesgitlemegi öwretmek we topografik düşünjeleri kemala getirmek	50
Zatlar öwrenilende we ugur kesgitlenende dogry durmak, üm hem-de el hereketlerini dogry ýerine ýetirmek endiklerini kemala getirmek	51
Görýän adamlar bilen bilelikde ugur kesgitlemek	52
Giňişlikde hasa bilen ugur kesgitlemegiň usullaryny öwretmek	52

Sapaklarda ulanmak üçin	
hödürleşýän didaktiki oýunlar	53
Okuwçylaryň bilmeli zatlary:	53
Okuwçylaryň başarmaly zatlary:	54
Saglygy dikeldiş okuw-terbiýeçilik toplumynyň	
Gözi görmeýän we çala görýän mekdep ýaşly	
çagalar bölüminiň başlangyç synplarynyň	
terbiýeçilerine we mugallymlaryna teklipler	55
Çala görýän we görmeýän okuwçynyň	
giňişlikde ugur kesgitleýşiniň häzirki	
ýagdaýyny barlamagyň çyzgysy	55
Okuwçynyň barlag kartasy	61

I bölüm

Abat galan analizatorlaryň giňişlikde zatlary	
saýgarma ukyby we aýratynlyklary	63
1. Çala görýän okuwçylaryň zatlary we	
giňişligi görüş arkaly kabul	
etmeginiň dürli derejeleri	63
2. Daşky gurşawdaky zatlary we	
hadysalary eşitmek arkaly göz önüne	
getirme derejeleri	64
3. Eliň ownuk motoriki hereketlerini	
we giňişligi syzyş arkaly kabul	
etmegi ösdürmek	65

II bölüm

Kiçi giňişliklerde ugur kesgitlemek	66
---	----

III bölüm

Daş-töwerek barada düşünje	67
----------------------------------	----

IV bölüm

Okuwçylarda giňişligi kesgitlemäge bolan höwesini döremegi	67
---	----

V bölüm

Görmeýän çaganyň göwresini tutuşynyň we ýöreyşiniň aýratynlyklary	68
Gözi görmeýän we çala görýän başlangyç synp okuwçylaryna giňişlikde ugur kesgitlemegi öwretmek boýunça usuly maslahatlar	69
Deslapky barlagyň çyzgysy (shemasy)	74
Hasa bilen ugur kesgitlemegiň usullaryny öwretmek	75
Peýdalanylan edebiýatlar	78

Kulmuhommed Amanow, Wadim Afonin

**Gözi görmeyän we çala görýän
başlangynç synp okuwçylaryna giňişlikde
ugur kesgitlemegi öwretmek**

Saglygy dikeldiş okuw-terbiýeçilik toplumlary
üçin usuly gollanma

Redaktor
Surat redactory
Teh. redaktor
Kompýuter işleri
Neşir üçin jogapkär

G. Gurbannazarowa
O. Çerkezowa
O. Nurýagdyýewa
M. Atajanowa
M. Halnazarow

Çap etmäge rugsat edildi 27.07.2018. Ölçeği 60x90^{1/16}.
Şertli çap listi 5,5. Hasap-neşir listi 5,48.
Çap listi 5,5. Şertli reňkli ottiski 13,5.
Sargyt № 1270. Sany 200.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat. Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744000. Aşgabat. 2127-nji (G.Gulyýew) köçe, 51/1.